

Fábri Anna

„Gibt es nur ein Wien?” Kazinczy kortársainak Bécs-képéről

„Életem eddig mindég falun folyt, mellyet boldog nyugalmáért inkább szeretek mint a várost; de mennyt nyernék ismértekben, ha városi lakossá válhatnék, s annyi jövedelemmel, hogy gond nélkül éljek, s így egyenesen ügyemnek¹ élhessek” – írta 1826 március 31-én kelt levelében Kazinczy Ferenc, amikor megtudta, hogy Dessewffy József gróf őt javasolta az alakulófélben lévő Magyar Tudós Társaság (az Akadémia) titkári posztjára. „Minden esztendőben meglátnám Bécsset – folytatta –, még pedig kétszer, hogy ismereteim a festésben, faragásban, muzsikában, architecturában, s a Polytechnicon dolgai körül, gyarapodjanak.”² 67. évében jár ekkor, de az „ismeretgyarapítás” éppúgy szenvedélye most is, mint ifjú korában és változatlan a vágyódása is az európai kultúra egyik fontos központja, Bécs után. Ugyanakkor persze nyilván eljátszik a gondolattal: milyen más lenne a magyar tudós társaság titkáráként Bécsbe érkezni, mint 1803-ban, amikor a börtönét megnyitó uralkodói kegyért kívánta (sikertelenül) „hátláját benyújtani”. Milyen más lehetne ott-tartózkodása is, mint például 1815-ben, amikor a titkosrendőrség figyelmét érezte (képzelte?) magán. Talán visszaidézhető lenne a régebbi (évtizedek előtti) bécsi napok bizakodó hangulata, és újra szellemi társakra találhatna nemcsak a bécsi magyarok, hanem az osztrákok között is.

Kazinczy végül is nem lett az akadémia titkára, s Bécsbe sem jutott el többé, de bécsi kapcsolatai és emlékei élete végéig elkísérték és foglalkoztatták.³ Éppúgy, ahogy kortársai is életük fontos, de legalábbis emlékezetes eseményének tekintették bécsi utazásaikat és tartózkodásaikat: találkozásait egy igazi nagyváros életével, kultúrájával. Olyan nagyvároséval, amely uralkodójuk székhelye, ugyanakkor egy nagy birodalom központja is. Amely egyszerre külföld és belföld a számukra.

Aligha szorul tehát bizonyításra, hogy Bécs magyar szemmel nézve (is) kitüntetett jelentőségű emlékhely,⁴ ahogy az sem, hogy emlékhely-volta évszázados (saját) történettel bír. E történet szépirodalmi, történetírói, városleíró művekben is nyo-

¹ Itt: dolgainnak.

² KAZINCZY, 1909. 578. – Kazinczy Ferenc levele Gr. Dessewffy Józsefnek (Széphalom, 1826. március 31.).

³ Ha pontosan nem is tudjuk bécsi látogatásainak számát, valószínűsíthető, hogy legalább tíz alkalommal járt a császárvárosban. 1808 októberében azt írta gróf Gyulay Ferencnének, hogy most tért haza hetedik bécsi útjáról, lásd KAZINCZY, 1896. 104–105. – Kazinczy Ferenc levele Gr. Gyulay Ferencnének (Széphalom, 1808. október 29.). Más feljegyzéseiből kikövetkeztethetően azonban ez volt a nyolcadik útja, amelyet még kétfő követett: 1810-ben és 1815-ben.

⁴ Az „emlékhely” kifejezés itt a *lieux de memoire* (NORA, 1984. xv–xlii.), illetve a *kulturális meghatározottságú hely* (ASSMANN, 2009. 13–29.) fogalmával egyaránt helyettesíthető lenne, de némiképp gazdagabb jelentéssel is bír, hiszen (szokásosan) a „kultusz-hely”-jelentést is magában foglalja.

mon követhető, s bár elsősorban ezek megfogalmazásaiban hagyományozódott tovább, mindenkor szerepet játszottak benne a szóban vagy személyes iratokban átörökített élmények és benyomások is. Ez utóbbiak feltárása, vizsgálata és elemzése nemcsak a Bécs-recepció történetéhez kínál adalékokat, hanem a „monarchia-tudat”, illetve a „nemzeti tudat” önmagában vett és egymáshoz kapcsolt problematikáját és értelmezését is gazdagíthatja.

Levelek, naplók és emlékiratok tanúságai szerint a II. József utáni korszak – Kazinczy életénél maradvá: a fogságából való kiszabadulását követő évtizedek – magyarjai nem voltak birtokában semmiféle egységes vagy legalábbis átfogó érvényű Bécs-értelmezésnek és elsajátításnak. Ezzel szemben úgy tetszik, a Mária Terézia- és mindenekelőtt a józsefi kor e tekintetben is bírt némi egységesítő hatással. Bár ez a hatás természetesen akkor sem terjedt ki mindenkire, hanem csupán (és leginkább) a származási és a szellemi elit egy részére,⁵ mégis az elfogadott kulturális értékeket, illetve az önmeghatározásokat tekintve Bécs jelentősége a magyarok számára talán soha nem volt (és lett) olyan erőteljes (és életre szóló), mint a 18. század utolsó harmadában.⁶ Kazinczy példájánál maradvá: Bécs – szoros és tágabb értelemben vett – kulturális kínálata, a jozefinizmus korszerűsítő törekvéseinek (legalább részleges) elfogadásából adódó, valamint a szabadkőműves testvériségtől motivált (valós és virtuális) társas kapcsolatok tapasztalata és tudata többekben nem az elhatárolódás vagy különállás, hanem a beletartozás érzését volt képes felkelteni és rögzíteni. (Nyilvánvalóan teljesen más, a különállásra, sőt a szembenállásra épülő viszonyt alakított ki a jozefinizmus teljes elutasítása: amely azután – némi egyszerűsítéssel fogalmazva – a kuruc-labanc ellentétek új alakban való megjelenéséhez és megjelenítéséhez is elvezetett.)

A 19. század elejétől kezdve a korábbi időszakokhoz képest már sokkal nagyobb számban fordultak meg, sőt éltek – hosszabb-rövidebb ideig – magyarok Bécsben. Bár a császárváros az ő szemükben is megőrizte (hatalmi, sőt többé-kevésbé kulturális) központ-jellegét, a nemzeti eszme és érzület folyamatos erősödésével, majd pedig politikai-kulturális hajtóerővé válásával együtt sokat veszített lenyűgöző voltából. Számos magyar nyelvű emlékirat maradt ránk, amely a 19. század első évtizedeinek – egészen pontosan a bécsi kongresszussal kezdődő, s Ferenc császár halálával lezáruló időszaknak – kétarcú Bécs-képét örökíti meg. Bécs felől nézve a biedermeier korszakét, magyar oldalról nézve a nemzeti ébredés, a reformkor nyitányát.⁷ Az egykori élmények, tapasztalatok, benyomások sokszor évtizedek múltán történő megörökítéséből adódó torzítások és átértelmezések természetesen a fikciókhoz közelítik ezeket az emlékiratokat is,⁸ ugyanakkor mind a felidézett élmé-

⁵ „[...] a Bétsi nagy világ gyönyörködtető fényessége magához hódította nemzetük elejét” – olvashatjuk egy század eleji irodalomtörténeti munkában: PÁPAY, 1808. 463.

⁶ Minderről elsősorban: H. BALÁZS, 1987.

⁷ Bizonyára tanulságos lenne a német nyelven író (mindenekelőtt német anyanyelvű) magyarok személyes iratainak elemzése is, hiszen a németnyelvűség a kulturális identitás és (vele összefüggésben) a beilleszkedés szempontjából a magyarokétól nagy mértékben különböző lehetőségeket alapoz(hat)ott meg.

⁸ Nem egy esetben tudható azonban, hogy az emlékiró egykorú naplóbejegyzéseire támaszkodott, ugyanakkor más esetekben nyilvánvaló, hogy efféle elbeszélői támasz nem állt rendelkezésre (Déryné visszaemlékezéseit például meglehetősen elnagyolt időbeli tagolások jellemzik, világosan megmutatkozik, hogy olykor még a kronológia megtartása is gondot okozott számára).

nyeket, mind pedig utólagos értelmezéseiket és elbeszélésüket illetően közös jellemzőik is megmutatkoznak. Minden egyéni különbség ellenére ugyanis aligha lehet elvitatni valamiféle közös élményanyag meglétét például a város nevezetességeivel ismerkedőktől, a hivatalos ügyeket intézőktől, a diákoktól vagy a bevásárlóktól.⁹

Némi túlzással elmondható, hogy 1815 és 1835 között Bécs a tíz legnagyobb magyar város közé tartozott. Pontosabban szólva: igen jelentős számú magyar városi népesség élt itt: az 1840-es évekre vonatkozó becslések szerint mintegy 15 ezer ember.¹⁰ Annyian tehát, mint a korabeli Pécsen vagy Sopronban. Az pedig túlzás nélkül állítható, hogy amikor róluk beszélünk, akkor a legurbánusabb körülmények között élő magyar népességről (csoportról) van szó. A korabeli Bécs e tekintetben messze felette állt a legpolgárosultabb magyar városoknak, Pozsonynak, Selmecebányának, Pest-Budának vagy Kolozsvárnak is, nem is említve az olyan nagy lélekszámú alföldi városokat, mint Kecskemét vagy Debrecen. Ráadásul a népesség társadalmi összetétele is igen sajátos volt: számos nagy fontosságú rendi vagy szakmai alapon körvonalazható csoport reprezentációja jelentősen felülmúlta bármely magyar városét.

Ilyen (rendies) csoport volt az arisztokratáké, akiknek rezidenciái és nyári palotái a korabeli Bécs legelőkelőbb utcáin és útvonalain sorakoztak, ők maguk pedig az udvari és közélet ismert szereplői voltak. Ilyen, létszámát illetően a magyar városok közül értelemszerűen csak pestiekkel összemérhető foglalkozási csoportnak tekinthetjük a diákokét. A szóban forgó időszakban (1815 és 1835 között) számos orvos és mérnök mellett sok nevezetes magyar művész tanult Bécsben (így például id. Markó Károly, Barabás Miklós, Brocky Károly, Kozina Sándor festők, Ybl Miklós építész vagy a később szobrászá lett Ferenczy István).¹¹ Ugyancsak tanulni (szakmájukban tökéletesedni) érkeztek a mesterlegények, akiknek számát sem tudjuk megbecsülni, ottlétükre azonban fényt vetnek más társadalmi csoportba való átlépésük ismert esetei: Ferenczy Istváné például, aki lakatoslegényként gyalogszerrel érkezett Bécsbe, és éremművészként távozott Rómába, hogy Canovánál szobrászatot tanuljon, vagy Libay Károlyé, aki ötvöslegényként került ki, s jónevű festő lett, vagy a talán legfényesebb társadalmi karriert befutó szepesolaszi Böhm József Dániel, aki boltosinasból udvari éremvésővé, egyszersmind a pénzverő intézet akadémia-

⁹ Minthogy a szóban forgó emlékiratok mindegyike 1855 után keletkezett, természetesen nem maradtak mentesek a Bécshez való (személyes és kollektív) viszony 1848/49-et követő jelentős változásainak hatásától sem. A személyes helyzet, műveltség és habitus jelentős különbségei mellett pedig nemcsak elbeszélésbeli, hanem tartalmi (értékelésbeli) különbségek adódnak abból is, hogy az egyes emlékirók más és más előzetes szándékkal kezdtek íráshoz, továbbá más és más méretű és összetételű olvasóközönséget kívántak megszólítani.

¹⁰ Ujváry Gábor szerint a magyarok száma „az 1840-es években 15.000 körül volt” lásd UJVÁRY, 2006. Ez a közlés (Fazekas István segítő tanácsai nyomán) közvetetten igazolható az Otruba-Rutschka szerzőpáros által Bécs lakosságának eredetéről írott, 1957-ben megjelent tanulmány egyes állításaiival, lásd OTRUBA-RUTSCHKA, 1957. 227–274. A szóbanforgó cikk ugyan nem közöl pontos számokat a magyarokra vonatkozóan, de abból kiindulva, hogy Bécs lakosságát 1851-ben 431.147 főben jelöli meg, majd pedig 1850-re vonatkozó statisztikai adatok alapján azt állítja, hogy 100 halott férfiből és asszonyból 4-4 magyar vagy horvát volt (lásd OTRUBA-RUTSCHKA, 1957. 239.), feltételezhető az élők közötti hasonló arány, s eszerint a század közepére a magyarok száma a 17 ezret is meghaladhatta.

¹¹ A Theresianumban, a Pazmaneumban, az egyetemen, illetve a festőakadémián tanulókról különböző szisztematikus vagy hozzávetőleges összeírások adnak számot. Vö. KHAVANOVA, 2006.; POÓR, 1992.; FAZEKAS, 2000.; LYKA, 1981. 132–170.; FLEISCHER, 1935.

jának igazgatójává emelkedett, s elismert műgyűjtő lett.¹² Mindezekon kívül említést érdemel még a Magyarországról és Erdélyből érkező kancelláriai hivatalnokok csoportja, valamint az ágenseké, akik honfitársaik jogi és gazdasági ügyeit intézték vagy pedig bizonyos hazai közösségek, például a protestánsok ügyeit képviselték az udvarnál. Továbbá a testőröké, akik a magyar gárdában teljesítettek szolgálatot, s nem az osztrák császár, hanem a magyar király kíséretéeként vettek részt a nagy udvari reprezentációs felvonulásokon. És ott voltak, szám szerint talán olykor kevesen, de hatásuk, befolyásuk, közvetítő szerepük miatt mégis említést érdemlően, a Pazmaneum és a Theresianum magyar oktatói, a nevelők (mind közül a legnevezetesebb Görög Demeter, aki több mint két évtizeden át volt a császár fiainak nevelője – először József, majd pedig Ferenc Károly főherceg nevelése volt rábízva), titkárok és orvosok. És a bécsi magyar újságok (részben közülük kikerülő) szerkesztői. Adatok híján megbecsülni sem lehet a Magyarországról és Erdélyből ideszármazó kis- és nagykereskedők számát (néhány emlékiró említést tesz ilyenekről, Karacs Teréz például egy Medgyasszay István nevű nagykereskedőről). S még ennél is kevesebbet lehet tudni a szolgálókról, cselédekről, inasokról és hasonlókról.

Az tehát, amit Kászonyi Dániel állít visszemlékezéseiben, vagyis hogy „*félig-meddig Magyarországon éreztem itt magam, hiszen sok honfitársam, barátom akadt*”,¹³ nyilvánvalóan túlzás nélkül kiterjeszthető másokra is. Azaz, minden rendű és rangú bécsi vagy Bécsbe látogató magyar könnyűszerrel érezhette otthonosan magát a birodalom központjában. Hogy a bécsi magyarok rendszeresen „összejártak”, több forrásból is tudjuk. Barabás Miklós emlékirataiból például kiviláglik, hogy a bécsi magyar diákoknak és festőnövendékeknek asztaltársaságaik voltak, s igen sok időt töltöttek együtt: „*Külön szobánk volt, ahová két asztal fért be, az egyiket mi magyarok foglaltuk el öten-hatan egy pár orvosnövendékkal, akik debreceni deákok voltak.*”¹⁴ Mindez szakmai segítséggel is társulhatott: Barabás, aki (tanulmányi célból) 1829 szeptemberében érkezett Bécsbe, csakhamar Markó szakmai pártfogását élvezte, aki ekkor a Józsefvárosban lakott és már az akadémián kívül, önképzéssel fejlesztette festői tudását. Tanulótársaként pedig Vizi Istvánnal és Kiss Bálinttal áll szoros kapcsolatban.¹⁵ Az emlékiratok tanúsága szerint a bécsi magyarok (elsősorban a diákok) általában számíthattak más magyarok segítségére: tanácsra, útmutatásra, olykor pénzre, az egykori látogató pedig útbaigazításra, kíséretre, a nyelvi és szokásbeli idegenségek áthidalására. A Déryné visszaemlékezéseiben megörökített névtelen magyar gárdista (testőr) például az utcán meghallva a magyar szót, maga ajánlkozott cicerónénak.¹⁶

¹² Különleges, de valószínűleg nem teljesen egyedi tanulmányi tartózkodásról számol be Karacs Teréz, amikor felidézi bécsi „köntösszabási és -varrási” magánóráinak tapasztalatait: KARACS, 1963. 151.

¹³ KÁSZONYI, 1977. 131. A fenti mondatot csak találó megfogalmazásáért idéztem, Kászonyi Bécs vonatkozásában is sokatmondó (meghökkenítően egyéni véleményekben és ítéletekben gazdag) emlékiratát a továbbiakban nem elemzem, bécsi élményei és emlékei ugyanis már a Ferenc császár halála utáni évekből valók.

¹⁴ BARABÁS, 1985. 55.

¹⁵ Vizi egyébként, a nagyenyedi kollégium megbízásából, elsősorban a politechnikumot látogatta, hogy könyv- és könyvomdászatot tanuljon, s hazatérve „tipográfiát és litográfiát” állíthasson a kollégium részére. Kiss Bálint, aki festészetet tanult, hazatérve előbb Debrecenben, majd Pesten működött, 1843-ban pedig a Nemzeti Múzeum képtárának resturátora lett.

¹⁶ Az ő vezetésével tekintette meg a magyar színészek kis csapata Bécs nevezetességeit, mindenekelett a Burgot, ahol nemcsak Mária Terézia egykori hálószobájába léphettek be, hanem abba

Sokszor azonban nem a bécsi magyarok, hanem olyan útítársak (nevelők, rokonok) közül kerülnek ki az „idegenvezetők”, akik korábban már jártak a császárvárosban. Így ismerkedett például Béccsel az alig 15 éves Splény Béla vagy az ugyancsak ifjú Pulszky Ferenc.¹⁷ Splény azonban néhány hónappal későbbi, második bécsi útjára, térképek és városleírások segítségével már maga készült fel, eltökélt turistaként még otthon gondosan megtervezte bécsi programjait és útvonalait. Megkereste a legrövidebb utakat, de kipróbálva őket megállapította, hogy nem feltétlenül a legalkalmasabbak a városnéző számára: „nem mind tartoztak a legszebbek és legtisztábbak közé”.¹⁸

A Splény család fiataljainak bécsi programjai között megtaláljuk egy (szokványosabb) minőségi Bécs-túra minden elemét. Bár az emlékiró élenként érdeklődött a nem központi helyen lévő műemlékek iránt is, testvéreivel együtt egytől-egyig megtekintette a leginkább látogatott, s a legdivatosabb nevezetességeket: a Zeughaust, a Kapucinusok sírboltját, az Augusztinusoknál az urnába zárt fenséges szíveket, a Belvederét és Lichtenstein herceg képtárát, a Természetrajzi gyűjteményt a Burgban és a Schatzkammert. Hosszabban időztek egy természetrajzi-etnográfiai gyűjteményben, a *Brasilianer Sammlung*ban, s a látottak hatására rögvest (rövid életű) gyűjtési szövetséget alkotott a három Splény-fivér. Az igazgató írásbeli engedelmével és egy felügyelő vezetésével végigjárták a Narrenturm folyósóit is, s betekintettek a veszélyesebb örülteket őrző, rácsokkal lezárt cellákba is. „Láttunk egy fiatal nőt is, ki dühöngése miatt egy szekrényfélébe úgy el volt zárva, hogy csak feje látszott ki, folytonosan kiabált, és a legdurvább szitkokat szórta.”¹⁹

A magyarországi látogatók folyamatosan cserélődő, de minden bizonnyal mindig népes csoportját a városnézésen kívül sok egyéb cél vezethette Bécsbe. Nyilvánvalóan gyakran jöttek hivatalos és üzleti ügyeket intézni, különféle hiányokat pótolni: kulturális élményekért például vagy információkért. Ugyancsak egyfajta hiányérzet motiválta a bevásárlókat²⁰ és valamiféle sajátos értelemben azokat is, akik egyszerűen csak egy nagyváros levegőjét akarták beszívni. Másképp nézve: jöhetnek egyfajta részesedés vágyával is, amely értelemszerűen kiterjedhetett a kultúrára, az információkra, de a különleges vagy ritka árukra is, legsajátosabb alakjában azonban a császári udvar nyilvánosságnak szánt nagy reprezentációs eseményeinek megsejmlélésében mutatkozott meg.²¹ Olyan „előadások” megtekintésében,

a kis helyiségbe is, ahová a nagy királynő is gyalog járt. DÉRYNÉ, 1955. 337.

¹⁷ Annak idején, 1777-ben, első látogatásakor Kazinczy Ferencet is nagybátyja, Kazinczy András kalauzolja Bécsben. KAZINCZY, 1979. 236–238.

¹⁸ SPLÉNY, 1984. 156.

¹⁹ SPLÉNY, 1984. 158–159.

²⁰ Voltak, akik antikvár könyveket akartak beszerezni, mint Splény Béla. A legtöbben divatos holmit: bútort, ruhát, vásároltak. Déryné emlékirataiból pedig kiderül, hogy a bécsi zsvbvásárról kerültek ki némely magyar színtársulatok legpompásabb jelmezei: az ott árusított megunt főhercegi ruhákból útítársa, Kilényi színigazgató például többszáz forint értékben vásárolt. „*Fiakert kellett neki fogadni, s úgy hazavinni. Én csak némi apró szükségleteket vettem [...] egy gyönyörű testszín selymetrikót, mellyel még kesztyűje is egybe volt növe, tollakat, gyönyörű bartetteket stb.*” – áll az emlékiratban. DÉRYNÉ, 1955. 339.

²¹ Külön elemzést érdemelnének az efféle leírások közül azok, amelyek a bécsi kongresszus több mint egy évig elnyúló eseményeit örökítik meg: a császárok, királyok kilovaglásait, vonulásait, szánkázásait és egyéb hasonlókat. Mind közül – terjedelmében és élvezetességében is – kitűnnek Jósika Miklós báró idevonatkozó emlékezései, aki mint ifjú udvari kamarás és szolgálattevő (*page*) nemcsak az utcákon és tereken, színházakban és templomokban vehette szemügyre Európa koronás főit és legbefolyásosabb politikusait, hanem maguk között, a Burg termeiben is. Számos

amelyeknek legfőbb szereplői a császári család tagjai voltak. A hagyományos úrnapi körmenetet éppúgy idesorolhatjuk, mint egy császári esküvőt megelőző bevonulást, vagy a császár huzamosabb távollét utáni kocsizását a belvárosban, amelynek során pusztá jelenlétével üdvözölte alattvalóit és fogadta hódolatukat. Több memóár is megörökít efféle jeleneteket, s legtöbbször igen színesen, érzékletesen.

Az emlékező nemegyszer teljes biztonsággal helyezkedik vissza a „néző” szerepébe, akinek egykor az „előadás” szólt,²² s többnyire nemcsak az egykori látványt, hanem hozzá kapcsolódó reflexióit, érzelmeit s ezzel egykori önmagát is megörökíti: „[...] megálltunk s néztük s boldogok voltunk, hogy a jó Ferenc császár atyánkat láthattuk. Oly nyájasan köszönt le a gyalogösvényre a népnél kezével, s bölintott fejével. Társaim miután egyszer már köszöntötték, nekiiramultak, hogy még egyszer köszöntsék, s mire elérték, ismét sorbaálltak, levették kalapjukat s a levegőbe hajtogatták, s midőn tovarepült a császár kocsija, ezek ismét előrerohantak, s újra ismételték az üdvözlést, de már ekkor észrevette őfelsége őket, s megismerte, hogy mostmár harmadszor is üdvözölte ezen két idegenszabású ember. Elmosolygta magát, s fejével, kézzel integetett nekik, gondolván magában: Jól van, jól, fiaim! Elég már! De én odavoltam.”²³ Ez utóbbi mondatok nemcsak a látványosságot, az előadást idézik fel, hanem az egykori néző, Déryné *ressentiment*-jét is. E *ressentiment*-t, mint több bécsi élményeiről és benyomásairól beszámoló magyar emlékiróét is, egyszerre motiválja a nemzeti önérzet és egyfajta csökkentértékűség-érzés, amely olykor természetes feloldását találja meg a humoros interpretációban. Hogy Dérynéből sem volt idegen a humor, sőt az önirónia sem, tanúsítja egész emlékirata, s talán kitetszik a fenti idézetből is, ám bár itt az útítársai, vagyis honfitársai egyszersmind kollégái²⁴ viselkedése miatti szégyenkezés nagy mértékben csökkenti a humoros hatást.

Egészen más, elzárkózó attitűd jellemezte az ifjú, de igen öntudatos pesti lány, a későbbi nagy nőpedagógus, Karacs Teréz viszonyát az efféle „előadásokhoz”. Amikor vendéglátói: a bécsi egyetem magyar nyelvoktatója, Márton József és felesége magukkal akarják vinni az új császári meny, Zsófia bajor főhercegnő esküvő előtti bevonulásának megtekintésére, így hártotta el az invitálást: „[...] hiszen ő fensége sem jó el az én lakadalmamra, mért mennék én az övére?”²⁵ Nyilvánvaló, hogy ebben a tréfás-cserfes mondatban erős önmeghatározó szándék munkál: annak bemutatása, hogy már az ifjú Karacs Teréz sem kívánta magát a lelkes császári alattvalók egyikéként feltüntetni, de legalább ilyen egyértelmű benne a (reneszánsz-barokk gyökerű) Habsburg udvari reprezentáció puritán-hazafias elutasításának gesztusa is.

Az azonosulás vagy elutasítás mellett akad azonban példa tárgyilagosabb, csaknem tudósítói viszonyulásra (vagy más motívumot kiemelve), a tanú szerepében

élvezetes portrét rajzol róluk, számos pompás jelenetet, anekdotát idéz fel, miközben összefoglalóan megállapítja: „[...] a kongresszus együtt ült, együtt lakmározott, táncolt, szánkázott, soha Bécs fényesebb, soha elevebb nem volt.” JOSIKA, 1977. 193.

²² „Emlékezem, mily méltóságos lépésekkel haladott Carolina Augusta császárné, és hogy tetszett nekünk Strauss, a tánczene-virtuóz polgári katonai egyenruhájában, a magyar gárdát is akkor láttuk először ezüstös díszében, párdücbőreikkel és fehér lovaikon. Atyám, mint általában soha, nem volt élükön, hanem gyalog az udvari méltóságok sorában” – olvashatjuk az 1834-es úrnapi körmenetről, amelyet a Graben egyik épületéből, Haulik zágrábi püspök lakásának erkélyéről nézett végig az emlékiratíró. SPLÉNY, 1984. 162.

²³ DÉRYNÉ, 1955. 341–342.

²⁴ Déryné Kilényi Dávid színigazgató és felesége Ecsedi Jozefa valamint Vásárhelyi [Jancsó] Károly színészek társaságában (minden valószínűség szerint 1818–1820 között) töltött néhány napot Bécsben.

²⁵ KARACS, 1963. 150.

való elhelyezkedésre is. Amikor a 16 éves Splény Béla bárót nevelője 1835 márciusában „felvitte” Bécsbe, Ferenc király temetésére, nem csupán az vezérelte, hogy növendéke megtekinthessen egy ritka és évszázados múltra visszatekintő udvari ceremóniát, hanem az is, hogy tanúja lehessen egy történelmi fontosságú eseménynek: egy csaknem négy évtizedes uralkodói pálya (s talán egy egész korszak) lezárulásának. Splény emlékiratában rövid rész szól e temetésről, de ebből is világosan kitetszik, hogy a mégoly fenséges (gyászpompás) alkalommal is közönségszerűen viselkednek az emberek: nem átélik, hanem szemlélik az eseményt. „*Magához a temetéshez jó helyünk volt a rövid úton, melyre a holttestet viszik, ti . a Burgból a Kapucinusok templomáig [...] temérdek nép várta régóta a menetet, a nép hangulata éppen nem egyezett meg a gyászszertartással, nevetgéltek, tréfálgodtak.*” S az emlékiró nem rest megörökíteni a fenséges halottal kapcsolatos bécsi vicceket és mendemondákat.²⁶

Felvetődhet a kérdés: mindezekon (és a hivatásszerű munkán vagy tanuláson) kívül mi egyéb emlékezeteset, maradandót nyújthatott Bécs a hosszabb-rövidebb ideig ott tartózkodó magyaroknak? Minden forrás szerint olyasmit, amit előjáróban idézett levelének tanúsága szerint Kazinczy is remélt: kultúrát, tudást, tájékozódást.

Úgy tetszik, az európai kultúra sajátosan bécsi teljesítményei közül a színház keltette a legnagyobb figyelmet a magyarok, legalábbis az emlékirók körében: a legtöbb Bécsben hosszasan időző, vagy átutazó magyar megfordult valamelyik bécsi színházban.²⁷ A 19. század első évtizedeiben a magyar színjátszás még csecsemőkorát élte, míg Bécsben már régóta virágzott a színházi kultúra, s hatása minden társadalmi rétegre kiterjedt. Többen, mint például Hugo von Hofmannsthal vagy Hermann Broch, a bécsi udvari élet és kultúra különböző történelmi korokon át megőrzött barokk jellegével hozták ezt később összefüggésbe. „*Sehol másutt nem volt az élet egész textúrája olyan szorosan összeszővődve a színházéval, mint éppen Párizsban és Bécsben*” – jegyezte meg Broch e korszakra is vontakoztatva,²⁸ s ehhez nyilván hozzászámíthatjuk a nyilvánosság elé tárt udvari életet (a felvonulásokat, bálakat és egyebeket) és az uralkodói család tagjainak színház(ak)beli megjelenéseit is.

Bár Jósika Miklós négy évtized múltán is hosszan, magával ragadó elevenséggel és kritikai értékelésekkel fűszerezve ír az 1810-es évek közepének, végének bécsi színházi életéről, úgy tetszik, ez nála jóval nagyobb erővel hatott egy akkor ugyancsak Bécsben, de egészen más körülmények között élő fiatalemberre, Kisfaludy Károlyra. Jósika páholyból, de legalábbis a parterről nézi ezt a gazdag és magával ragadó színházi világot, Kisfaludy a Burgtheater színpalái mögül: díszletfestőkkel, színészekkel, színművészekkel barátkozik, s kedvesét is a balettkarból választja. Egy ideig jó, sőt bensőséges viszonyban áll Bécs egyik kedvencével, a művelt és szellemes, vonzó külsejű drámaíróval, Theodor Körnerrel, s még megírni való témával is, a szigetvári hős, Zrínyi legendás (pontosabban: eposzi) történetével is megismerteti.²⁹

²⁶ SPLÉNY, 1984. 189.

²⁷ Meglepő ugyanakkor, hogy Újfalvi Sándor vagy Barabás Miklós, akik hosszabban tartózkodtak Bécsben, egy szót sem írnak a színházról (de ami – legalábbis Barabás esetében – méginkább meglepő, a képtárakról sem).

²⁸ BROCH, 1988. 56. Broch itt nyilvánvalóan Hofmannsthal megállapításaira támaszkodik (például lásd HOFMANNSTHAL, 1987. 301–302.)

²⁹ Mint tudjuk, a megvalósult mű szétrombolta a barátságot: e darabban a magyarok hősiés harca a török hódítók ellen csak fedőtörténet: a szerző valójában az idegen, a francia uralom elleni német szabadságmozgalmak iránt akar figyelmet és lelkesedést kelteni. Kisfaludy elégedetlen

Jósika az általa látott legjelesebb színészként jellemzi a Burgszínház idős művészt, Joseph Langét, nagyszerű alakításainak emlékét soha senki, még a nagyhírű Talma vagy Devrien művészete sem volt képes elhomályosítani benne. Köztudott, hogy a nagy bécsi színészek némelyike színpadi tehetség mellett jelentős műveltséget vagy írói alkotóerőt is birtokolt: Lange (Mozart sógora) például festőként és íróként is megállta a helyét, de Jósika bámulatának legfőbb tárgya mégsem a Burgszínház előkelő, hanem a Leopoldstadti Színház harsányabb, népies világából való: Ferdinand Raimund színész és színműíró. *„Zseniálisabb embert Raimundnál nem sokat láttam – írja –, vele s több színésszel és néhány irodalmárral és kritikussal gyakran találkoztam a Lothringer nevű sörházban, mely ez időben a pays latin volt Bécsben.”*³⁰

Jó lenne tudni, vajon Kisfaludy, az első jelentős magyar vígjátékíró mennyit járt a leopoldvárosi vagy a józsefvárosi színházakba, s hogy ha látta őket, vajon mit szólt Raimund *„original Zauberstück”*-jeihez és színpadi *„Zaubermärchen”*-jeihez. Sajnos, inkább csak a Burgszínház repertoárján is gyakran szereplő *„darabgyáros”*, Kotzebue hatását érzékelhetjük színművein, mintsem a *„zseniális”* Raimundét. Akinek azért mégis csak volt némi hatása irodalmunkra. Jósika Miklós elbeszéli, hogy bécsi éveit három *„keserves”* drámát írt. *„Megmutattam azokat Raimundnak – áll a memoárban –, nem tudom, volt-e annyi béketűrése, hogy elolvassa, de amikor véleményét kérdeztem, megdicsért a nemes érzésekért, melyek a darabokban nyilatkoztak, de hozzátette, hogy a darabok sind keinen Pfifferling wert. Lásza ön, szólt, egy van a darabjaiban, mi nekem nagyon feltűnt: a leleményesség, önből jó regényíró lehetne, de arra még igen fiatal. Regényt – jót tudniillik – csak az írhat, aki az életet ismeri; a teória igen szép dolog, de ha a regény nem vág a gyakorlati életbe, nem ér semmit.”*³¹ Jósika hozzáteszi, hogy a darabokat később elégette, olvasói pedig maguktól is tudták/tudják, hogy belőle vált az első igazán népszerű és színvonalas magyar regényíró.

A Bécsbe bizonyos értelemben tanulmányi útra ellátogató színésznő, Déryné félév század múltán is nagy elismeréssel ír a *Varázsfuvola* (*„Tündérsíp”*) operaházi előadásáról, ahogy a Burgszínházbeli *Stuart Máriáról* is, amelyben a nagy tragika, Sophie Schröder alakította Erzsébetet. *„Milyen csendes méltósággal ment az a darab végig! – írja. Már tizenkét óra volt éjfélkor és még csak a harmadik fölvonásnál voltak”* – s a késői olvasó elgondolkodhat, vajon a nagyra becsülés vagy az irónia szavai szólnak e mondatban. Abban azonban biztos lehet, hogy a balett (akkor?) valóban feszélyezte a magyar vándorszínészet csillagát: *„[...] én falusi, hogy szégyeltem magamat minden afféle láb-föllebbentéseknél”*.³² A népszínházakat pedig egyenesen *„skandalóz”*-nek tartotta.

A bécsi színházi élet az otthoni hiányok kínzó érzését keltette fel (s őrizte meg) Kisfaludyban, az enyedi kollégiumot kijárt Újfalvi pedig önnön tudatlanságával szembesült bécsi szolgálatának első hónapjaiban,³³ s miután hivatali főnöke enge-

volt: hiányolta a darabból a magyar színt, a magyar életet. Körner pedig rosszul viselte a kritikát. Megbékélésre nem volt idő: a 22 éves Körner az életben is komolyan vette a franciák elleni harcot, csatlakozott a különböző német államokban kalandozó Lützow-féle szabadcsapathoz, s néhány hónap után ellenséges golyó végzett vele.

³⁰ JÓSIKA, 1977. 211.

³¹ JÓSIKA, 1977. 281.

³² DÉRYNÉ, 1955. 336.

³³ Újfalvi Sándor 1814-től öt és fél éven át az Erdélyi Udvari Kancellárián teljesített szolgálatot.

délyezte, sőt elősegítette, hogy bejárjon a bécsi egyetemre, napi rendszerességgel hallgatott történelmi, filozófiai, földrajzi, statisztikai, matematikai és bonctani előadásokat. „A bécsi egyetem iránt elismeréssel kell nyilvánítanom [kimondanom], hogy másfél év alatt többet tanulhaték itt, mint otthon tizenöt évek alatt, s mi ennél több, kedvet kaptam jó könyvek olvasására, mire e pontig kevés hajlamom volt; a nemolvasás a mi családkunknál – fájdalom – családi betegség és nagy szerencsétlenség.”³⁴

Bécs tehát nemcsak felkelteni képes a műveletlenség, tudatlanság arcpirító érzését, hanem orvosolni is. Itt sok helyütt és sokaktól lehet tanulni. Vannak, akik komoly terv szerint képezik magukat: Jósika például megtanul spanyolul,³⁵ rajzórát vesz Adolf Kunike festőtől, s az ő hatására kezdi tanulmányozni az „arcismét” és a „koponyatant” (Lavater és Gall tanait). Emlékirataiból az is kiviláglik, milyen szenvedéllyel „falták” a könyveket a magyar fiatalemberek Bécsben, ahol olyan kölcsönkönyvtárak álltak rendelkezésre, amilyenekről Magyarországon ekkor még álmodozni sem lehetett. Kisfaludy is így ismerkedett itt az európai színműirodalommal és drámaelmélettel – kölcsönzött könyvekből.

Ahogy a színházlátogatásra, tudományos ismeretek szerzésére, művészeti tanulmányokra vagy nyelvtanulásra összehasonlíthatatlanul jobb feltételeket kínált Bécs, mint Pest-Buda, Kolozsvár vagy más hazai város, éppúgy a zenehallgatásra, múzeumok (pontosabban régészeti, ritkaság- és műgyűjtemények) megtekintésére is. S mindezekben a helyeken, mindeközben kiváló emberekkel lehetett ismeretséget kötni.

Amikor 1833-ban a 17 éves Pulszky Ferenc nagybátyjával, a neves műgyűjtővel, Fejérváry Gáborral itáliai útra indult, első állomásuk, mint oly sok távolabbra utazónak, Bécs volt. Az itt töltött néhány nap alatt a nagyváros nevezetességeivel s néhány szellemi kiválósággal is megismerkedett. „Időmet felhasználtam, hogy megnézzem a Belvederét, a régiségkabinetet és az udvari színházat. Először életemben voltam nagyvárosban, s láttam nagyszerű műgyűjteményeket, a képeket azonban nem tudtam még megérteni, nem hatottak reám úgy, mint hírok után képzeltem, [...] több élvezetet leltem a régiségtárban. Itt ismerkedtem meg Steinbüchel Antallal az akkori igazgatóval, [...] egyike azon férfiaknak, kiktől legtöbbet tanultam, s kiről most is hálásan emlékezem.”³⁶ Hazafelé ismét megálltak Bécsben, s ekkor egy újabb döntő jelentőségű találkozásra került sor: Böhm Dánielt, az éremvész akadémia igazgatóját keresték fel. „Alig ismertem finomabb műérzésű műértőt egész életemben, mint ő volt; ő tanított arra, hogy a műemlékeket mindig összefüggésben bíráljam azon idővel, melyben keletkeztek, s a művészetet minden nemzetnek kulturális állása kifolyásának tekintsem, szóval a történelemből ítéljem meg az emlékeket, s az emlékekből a történelmet.”³⁷ Így tehát az autodiakta Böhmmel való beszélgetés hajlította először a történeti szemléletmód felé a később nemzetközileg is elismert régészt, a Nemzeti Múzeum legendás igazgatóját, Pulszky Ferencet.

Bár nem minden visszaemlékező beszél róla ilyen nyíltan, mindegyik megjeleníti Bécshez és a bécsiekhez való viszonyát. Kimondva-kimondatlanul többen is a *ressentiment*-t jelölik meg bécsi élményeik (egyik) legfőbb jellemzőjének. De ennek többféle oka lehet. Van, aki, bár éveket tölt el a császárvárosban, egy percre

³⁴ ÚJFALVI, 1990. 185.

³⁵ Igazán eredményes volt, nemsokára eredetiben olvasta a *Gil Blast* és a *Don Quijotet*. Barabás Miklós pedig második bécsi tartózkodása idején sajátította el az angol nyelvet.

³⁶ PULSZKY, 1884. 38.

³⁷ PULSZKY, 1884. 55–56.

sem érzi otthonosan magát. Újfalvi Sándort például eleinte kínzó honvágy gyötri, s később is valamiféle száműzetésként élte meg kancelláriai hivatalnokoskodásának időszakát, de ennek fő okát a lélekölő munkában, a feszes és barátságtalan hivatali légkörben, nem pedig a bécsiekben jelöli meg.³⁸ S ha magáról Bécsről nincs is sok mondanivalója, azt nagyon is egyértelműen jeleníti meg, milyen nagy mértékben hatnak a személyes körülmények egy mégoly vonzó és sokat kínáló nagyváros „elsajátításának” folyamatára. Karacs Teréz úgy emlékszik vissza kilenc hónapig tartó bécsi tartózkodására, hogy minduntalan a szürke és kisszerű Pesthez mérte az ottani nagyvárosiasságot, fényt, pompát és gazdagságot, nyüzsgést, elevenséget. *„Sokszor hasonlítám össze ezalatt ama világvárost hazám mostohás arcú fővárosával, s eldöntöttem magamban, mint a pesti német mesterlegény szokta akkoriban »Ist nur ein Ungarland, ist nur ein Pest!«.”*³⁹ Ebben a mondatban a hazafias (honleányi) *ressentiment* humoros feloldása jelenik meg, s vele együtt a hűség kinyilvánítása is. Déryné menthetelenül vidékinek érezte magát Bécsben, s zokon vette, hogy a bécsiek többször is elcélódtak rajta és társain. Méltatlannak tartotta utazásukat, szállásukat: szégyellnivaló batárral érkeznek, közönséges külvárosi vendégfogadóban éjszakáznak, ráadásul mindannyian egy szobában zsúfolódnak össze, s mindez a pénzhiány, illetve direktorának, Kilényinek zsugorisága miatt történik. Úgy tetszik, a szegénység nemzeti önérzetében is sértette, hiszen korábban tyúkszállásnak használt batárjuk miatt csúfolták, sőt utasították ki őket a császári kikocsizás nézőközönségének köréből, s a megszégyenülést csak elmélyítette, hogy magyarságukért kigúnyolták őket egy vendéglőben – de ezért, útitársai rémületére éles (német nyelvű!) rípozzal elégtételt is vett. Abban, hogy a *ressentiment* és az elfogódottság érzése szinte egész megörökített Bécs-élményét áthatja, ottani színházi (vagyis szakmai) tapasztalatainak minden bizonnyal döntő szerepe volt.

Más emlékiratírók nem bajlódnak folytonos összehasonlítgatásokkal. Barabás Miklós például tanulni, mesterségében tökéletesedni, előrehaladni jött és mindent ennek fényében szemlél. Bár nem feledi, nem is dédelgeti magában bécsi sérelmeit. Egyértelmű azonban, hogy általában barátságtalannak és lenézőnek látja a bécsieket, s nyomatékkal szól a bécsi utcai bűnözésről.

Ezzel szemben mindazok, akik akár rangjuk, akár társasági, családi kapcsolataik folytán⁴⁰ Bécsben is számottevő társadalmi státusszal bírtak, minden idegenkedéstől és titkos nehezeltéstől, vagy ezekből eredő előítélettől szabadon alkottak véleményt. Báró Splény Bélának például, aki első ízben apja gárdakapitányi kine-

³⁸ „A személyzet [ti. az erdélyi udvari kancellárián] kevés kivétellel csekély eszű, gyalár emberekből állott, kik között unalom volt az élet. Hivatali teendőit magáévá tehette bárki fél év alatt, s azután kínos egyförműségben teltek a napok. Kenyérkeresetnek megjárta, mint valamely gyári munka, de az emberi lét magasabb érzései: hazaszeretet, felebaráti kímélet, mind ismeretlen virágok voltak itt, melyek az akták közé pohadt hivatalnokok hideg keblébe gyököt nem verhetének.” ÚJFALVI, 1990. 186.

³⁹ Az itt felidézett mondat nyilvánvalóan annak a korban közkeletű bécsi dalnak kesernyés parafrázisa, amely szerint *„Es gibt nur eine Kaiserstadt, Es gibt nur ein Wien”* (vagyis hogy Bécs páratlan az egész világon). Talán nem érdektelen megemlíteni, hogy Kászonyi Dániel éppen ezt a címet adta emlékirata Béccsel foglalkozó fejezetének, amelyben a császárvárost Európa legvonzóbb, legkellemebb (fő) városaként mutatta be, míg Pestről csupán súlyosan, mondhatni durván elítélő szavakkal szólt. KARACS, 1963. 150.

⁴⁰ Míg Jósika és Splény rang és hivatali állás előnyeit élvezve lehet fesztelen Bécsben, Pulszkyt nagybátyja szakmai (műértői) és gyűjtői elismertsége segíti hozzá ugyanehhez.

vezése után tartózkodik hosszasan Bécsben, alapvetően tetszik a császárváros, de meglátja a bécsiek idegenekkel szemben időnként megnyilvánuló kioktató attitűdjét is, s azt is, hogy emögött a saját szokások és szabályok túlértékelése rejlik. Másfelől meglátja azt is, hogy a társadalmi különbségek társas viselkedésbeli kifejezésének sokkal finomabb módozatai léteznek Bécsben, mint Magyarországon, s hogy ott a születési rang mellett az egyéni teljesítményekkel is elérhető a társadalmi megbecsültség. S akárcsak Jósika Miklós, ő is megemlékezik a bécsi humorról, amely merőben más, csípősebb és célratörőbb, sokszor szellemesebb is, mint a hazai tréfalkozás.

Jósika talán az egyetlen korabeli emlékiró, aki – bár kellemesen, anyagi gondoktól mentesen, a maga uraként élt évekig Bécsben – nemcsak a Burgban és a főúri palotákban, hanem a kávéházakban, színházakban is otthonos: „érzi a bécsi levegőt”. Nem véletlen tehát, hogy sok évtized múltán, az osztrák adminisztráció által emigrációba kényszerítve is méltányos és nagyvonalú véleményben összegzi a bécsiekhez való viszonyát. *„Barátja lettem a vidám, kedélyes népnek, melynél alig van egy is, mely irántunk, magyarok iránt több rokonszenvvel viseltetnék [...] Meg ne ütközzék senki azon, ha a bécsiek rokonszenvéről szólok irántunk, magyarok iránt. Nem értem én itt a magyarfalókat, nem azokat, kiknek köpenyük a napokban, melyekben élünk, a nap sugarait szeretnék előlünk felfogni, nem azon önző fajt, mely élni szeret, de élni nem hágy, én a tulajdonképpen bécsi népet, a lakosság zömét, a kedélyes, ügykező, becsületos polgárságot s azon seregét az intelligens művész, tudós, iparos polgároknak értem, kik az elláthatatlanul nagyobb többséget képezik.”*⁴¹ Az, hogy a sérelmeit emlékiratában nemegyszer elbeszélői témává emelő Jósika Bécsről szólva mentes mindenféle kirekesztettségérvéstől, nemcsak társadalmi helyzetéből adódik, hanem egyéb körülményeiből is. Erre az egészséges, katonai szolgálatban megedződött, derült kedélyű, értelmes és vonzó, előkelő fiatalemberre nem a néző, hanem a statisztéria szerepét osztották a bécsi kongresszus nagy előadásai. Úgy tetszik, élvezettel vett részt bennük, de még gondolatban sem törekedett „a színpad” előtere felé, s valószínűsíthető, hogy a városhoz és lakóihoz való jó viszonyának is ez az alapja. Vagyis általánosabban fogalmazva az, hogy nem érezte magát folytonos (valós vagy vélt) versenyhelyzetben, hanem az összehasonlítás, egyszersmind önértékelés kényszerétől mentesen, elfogulatlanul, de önmagát megőrizve adta át magát a bécsi lehetőségeknek.

A korabeli emlékiratok és egyéb források ilyen harmonikus viszonyról sem az 1820-as, sem a '30-as éveket illetően nem számolnak be, sőt az európai és a hazai eseményeket figyelve mind többen lesznek, akik mindenekelőtt sajátos politikai jelentéssel ruházzák fel a császárvárost: magát a mozdulatlan Reakciót látják benne. *„Bécsben a régi gondolkodás módját találtam, azt a gondolkodás módját, melyen sok esztendők oltá sem az idő haladó Géniusza, sem a franciaországi júliusi napok semmit sem tudtak változtatni”* – jegyezte naplójába az Észak-Amerikába készülődő Bölöni Farkas Sándor.⁴² A '40-es évekre, a nemzeti érzület mind fokozottabb térnyerésével azután Bécs politikai konnotációja egyre határozottabb lesz. Míg végre azután (szelektív) kisajátításának gondolata is felvetődik. *„Beh sok képet lehet itt a mi múltunból látni! E főváros csak ezért tetszik nekem”* – jelenti ki egy irodalmi hős 1847-ben.⁴³ Fiktív alak-

⁴¹ JÓSIKA, 1977. 196.

⁴² BÖLÖNI, 1984. 100.

⁴³ ORSZÁGH, 1847. 261.

ról van ugyan szó, véleménye azonban nem merő költői kitalálás: az önmagunkkal való beérés (újra divatba jött) álláspontja fejeződik ki benne. A megfogalmazás ugyan nem vitatja el a város történeti emlékeiben megragadható sokféleségét, csak éppen semmibe veszi. Saját, azaz magyar szempontból érdektelennek találja. Ez a „magyar Bécs” azonban csak az emlékezetben választható külön a többitől, a mindennapi való életben a bécsi és a Bécsbe látogató magyarok akarva akaratlanul átélték és használták a sokféleséget.

Felhasznált irodalom és rövidítések

ASMANN

2009 ASSMANN, Aleida: Geschichte findet Stadt. In: *Kommunikation, Gedächtnis, Raum. Kulturwissenschaften nach dem „Spatial Turn”*. Hrsg.: CSÁKY, Moritz – LEITGEB, Christoph. Bielefeld, Transcript, 2009. (Kultur- und Medientheorie) 13–27.

BARABÁS

1985 BARABÁS Miklós: *Önéletrajza*. S.a.r., bev., elősz., jegyz.: BANNER Zoltán. Kolozsvár-Napoca, Dacia, 1985.

BÖLÖNI

1984 BÖLÖNI Farkas Sándor: *Napnyugati utazás. Napló*. Kiad., bev.: MALLER Sándor. Budapest, Helikon, 1984.

BROCH

1988 BROCH, Hermann: *Hofmannsthal és kora. Szecesszió vagy értékesztés?* Budapest, Helikon, 1988.

DÉRYNÉ

1955 DÉRYNÉ [Széppataki Róza] *Emlékezései*. I. kötet. S.a.r., elősz., jegyz.: RÉZ Pál. Budapest, Szépirodalmi, 1955. (*Magyar Századok*)

FAZEKAS

2003 FAZEKAS István: *Matricula collegii Pazmaniani Viennensis, 1623–1918*. Budapest, ELTE Levéltára, 2003.

FLEISCHER

1935 FLEISCHER Gyula: *Magyarok a bécsi Képzőművészeti Akadémián*. Budapest, MTA, 1935.

H. BALÁZS

1987 H. BALÁZS Éva: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen*. Budapest, Magvető, 1987.

HOFMANNSTHAL

1987 HOFMANNSTHAL, Hugo von: Wiener Brief [I.] In: HOFMANNSTHAL, Hugo von: *Blicke. Essays*. Hrsg.: FRITZ, Thomas. Leipzig, Philipp Reclam, 1987. 301–312.

JÓSIKA

1977 JÓSIKA Miklós: *Emlékirat*. Szerk.: GYÖRY János. Budapest, Magyar Helikon, 1977.

KARACS

1963 KARACS Teréz: A régi Pestről. Emlékeim 1825–1829-ből. In: *Teleki Blanka és köre*. Vál. és s.a.r.: SÁFRÁN Györgyi. Budapest, Szépirodalmi, 1963. (*Magyar Századok*) 137–163.

KÁSZONYI

- 1977 KÁSZONYI Dániel: *Magyarhon négy korszaka*. Ford.: Kosáry Domokos. Budapest, Szépirodalmi, 1977. (*Magyar Századok*)

KAZINCZY

- 1909 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése*. XIX. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1909. (*Kazinczy Ferencz Összes Művei*)
- 1896 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése*. VI. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1896. (*Kazinczy Ferencz Összes Művei*)
- 1979 KAZINCZY Ferenc: Pályám emlékezete. In: KAZINCZY Ferenc: *Versek, Műfordítások, Széppróza, Tanulmányok*. Vál., szöveggond., jegyz.: SZAUDER Mária. Szépirodalmi, Budapest, 1979. (*Magyar Remekírók*) 209–418.

KHAVANOVA

- 2006 KHAVANOVA, Olga: Hazafiság a lojalitás jegyében. A Theresianum magyar növendékei és a bécsi udvar. *Századok*, 140. (2006) 6. sz. 1503–1518.

LYKA

- 1981 LYKA Károly: *A táblabíró világ művészete. Magyar művészet 1800–1850*. [Budapest], Corvina, 1981.

NORA

- 1984 NORA, Pierre: Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux. In: *Les lieux de mémoire*. vol. I. Sous la direction de Pierre Nora. Paris, Gallimard, 1984. (*Bibliothèque illustrée des histoires*, XVII–XLII.)

ORSZÁGH

- 1847 ORSZÁGH Antal: A Vén Deák. (Pályabeszély). *Honderű*, 5. (1847) 12–14. sz. 261–268.; 223–228.; 245–248.

OTRUBA–RUTSCHKA

- 1957 OTRUBA, Gustav – RUTSCHKA, L. S.: Die Herkunft der Wiener Bevölkerung in den letzten hundertfünfzig Jahren. In: *Jahrbuch für Geschichte der Stadt Wien*. 13. kötet. 227–274.

POÓR

- 1984 POÓR János: A Theresianum. Az összetartozás-tudat műhelye. *Rubicon*, 3. (1992) 8–9. sz. 25–26.

SPLÉNY

- 1984 SPLÉNY Béla: *Emlékiratai* I. kötet. S.a.r. és jegyz.: FABRI Anna. Budapest, Magvető, 1984. (*Nemzet és emlékezet*)

PULSZKY

- 1884 PULSZKY Ferenc: *Életem és korom*. I. kötet. 2. kiad. S.a.r., bev., jegyz.: OLTVÁNYI Ambros. Budapest, Franklin Társulat, 1884.

UJVÁRY

- 2006 UJVÁRY Gábor: *A magyar történelem nyomában Bécsben – rendhagyó idegenvezetés az osztrák fővárosban*. [<http://infovilag.hu/hir-6254-magyar-tortenelem-nyomaban-becsben.html>] 2009. november 18.

ÚJFALVI

- 1990 ÚJFALVI Sándor: *Emlékezések*. S.a.r.: BENKŐ Samu – UGRIN Aranka. Szépirodalmi, Budapest, 1990.

*Fábri, Anna***On the Vienna-Image of Ferenc Kazinczy and His Contemporaries**

The city of Vienna has an age-long memory in the Hungarian historical mind. This memory has been treasured and bequeathed by several works of literature, history, city-description, and even by memoirs, diaries or letters. The latter ones show that in respect of the accepted cultural values and identities Vienna to various extent in different periods appears to have exerted a great influence on those Hungarians that had been there. Between 1815 and 1835 there lived here a remarkable number of Hungarians: they were as numerous as the inhabitants of Pécs or Sopron at that time. To gain scientific, professional knowledge and cultural experiences, the imperial capital offered far better conditions than any Hungarian city. This fact played a significant role in the Vienna-images of the memoirs recorded by residents or visitors from Hungary. Even by European standards the city's first-rate offer came through forcefully as opposed to the cultural-civilization deficiencies of Hungary. It stimulated them to study, to improve their mind as well as reshaping their inclinations and attachments, thereby directly or indirectly affecting the domestic Hungarian situation too.